

Развитие на системата на залога в периода на средновисоконемския и среднобългарския език

Антоанета Михайлова

Development of the Voice System in the Period of Middle High German and Middle Bulgarian:

The presented paper uses examples from a selected corpus to examine the changes in the passive voice system in Middle High German and the passive voice as a paradigm in Middle Bulgarian. The tendencies in the development of this grammatical category in the corresponding historical period are summarized and conclusions comparing the systems of passive voice in the discussed languages are drawn.

Key words: passive voice in Middle High German; passive voice in the period of Middle Bulgarian.

В повечето учебници по история на немския и история на българския език е възприета т.н. „тридялба“ – разделяне на историческото развитие на двата езика на три периода. За немския език това са: старовисоконемски, средновисоконемски и нововисоконемски (с два подпериода: ранновисоконемски и нововисоконемски), а за българския език: старобългарски, среднобългарски и новобългарски език. Границите на отделните периоди естествено са само приблизителни и само условно приети. За среден период в развитието на двата езика тук се приема времето от около средата на XI до към средата на XIV век. Ще разгледаме само развитието на общоприетия пасив в немски език, т.е. конструкциите, образувани от минало причастие и глаголите *werden* и *sein*, и парадигматизирания страдателен залог в български език, т.е. причастно-страдателните конструкции, без да включваме възвратно-страдателните конструкции, които също могат да изразяват не-активност.

Развитие на системата на залога в средновисоконемския език

За средновисоконемския език е от съществено значение обстоятелството, че той намира “ниша” за развитие, където да съществува без възпрепятстващото въздействие на латинския език. Развиват се основно четири групи текстове:

- духовна поезия – с ясно изразен поучителен проповеднически тон;
- светска поезия – наченки и развитие на рицарската литература;
- духовна проза – с наченки в XIII век и широко разпространение в XIV век и основни жанрове: възприемане на текстове от библията, догматични и морално-теологични произведения, канонична и литургична литература, енциклопедии, мистични творби, проповеди, легенди за светци и др.;
- грамоти – до средата на XIII век писани почти изключително на латински език, а след това за кратко време по-голямата част от тях на немски език (само в периода 1276-1282 г. – 305 броя).

В развитието на системата на глагола настъпват следните по-важни промени:

- обединява се спрежението на трите класа слаби глаголи, с което се загубва морфологичната възможност за тяхното семантично диференциране;
- за изразяване на акционалност се използват перифрастични конструкции с различни глаголи: *tuon* и *machen* за изразяване на каузативно значение (*diu mich froelich singen tuot - Ulrich von Winterstetten XVIII, 2.9.*); *beginnen* и *werden* за изразяване на инхоативност;
- опозицията Präsens Indikativ:Konjunktiv I се неутрализира в парадигмата на множествено число;
- трите окончания за 2 л., ед.ч. в старовисоконемския език (-s в Präsens Konjunktiv I и II на силните и слабите глаголи и в Präteritum на силните глаголи; -i в Präteritum Indikativ на силните глаголи и -t при глаголите претерито-презенция, а в някои случаи и -st, например *gitarst, kanst*) се обединяват в едно;

- от смесването на окончанията на сегашното причастие и тези на флектирания инфинитив води началото си конструкцията за бъдеще време *werden + Infinitiv*.¹

Най-важната тенденция в развитието на залоговата диатеза, която започва още в XII век, е доизграждането на лексикалната основа на неактивните конструкции.²

С изключение на няколко единични случая в старовисоконемския език системата на залоговите опозиции е ограничена в рамките на преходните глаголи. В средновисоконемските паметници се срещат различни групи глаголи, които участват в изразяването на залоговите отношения. Това "многообразие" от глаголи, "способни да образуват пасив" остава във висока степен стабилно и в по-късните етапи от развитието на немския език и е характерно и за съвременното му състояние.

Още в източници от XII век се срещат основно три граматично-семантични групи глаголи в конструкции, които изразяват пасивно, респ. неактивно значение в широк смисъл. При това и трите групи участват както в конструкцията *werden + PP*, така и в конструкцията *sein + PP/wesan + PP*.

Първата група образуват естествено преходните глаголи. Те са застъпени най-широко и представляват централният елемент на описваната система. Чрез тях се реализира най-важният семантичен белег на залоговата диатеза – противопоставянето на един центрифугален (= центробежен) процес на един не-центрифугален и съответно на това на един активен характер на вербалния белег на един неактивен³. Активът изразява центрифугален процес, чийто носител е граматичният подлог, който обозначава агенса в широк смисъл. Значението на един не-центрифугален процес се дели на едно по-старо медиално значение и възникващото на неговата база центрипетално (= центростремително) значение, т.е. същинското пасивно значение. "Центрипеталното значение е предпоставка за афицираността (= "засегнатостта") на субекта (= подлога). Следователно докато при опозицията *актив:медиум* подлогът на една медиална конструкция може най-добре да се определи като "неактивен", т.е. като "невъздействащ върху обекта", то при опозицията *актив:пасив* подлогът в пасивното изречение е подложен на въздействието на някакво действие, съответно е засегнат от него. Бинарната опозиция *актив:неактив* следователно се поляризира, т.е. придава ѝ се привативен характер."⁴ (*преводът мой –А.М.*) От тази гледна точка пасивът е специален случай на не-актива. По-сетнешното развитие се концентрира именно върху пасива и той става постепенно "основният заместител на не-актива". Останалите възможности за реализиране на не-актив отстъпват на заден план.

По тези причини развитието на залога на глагола в немски език е свързано с постепенното установяване на семантичния белег на "пасивността" при конструкцията *werden + PP* в процеса на нейното парадигматизиране. Впрочем белезите на тази тенденция се откриват още в старовисоконемската епоха, но в старовисоконемския език все още липсва еднозначното противопоставяне на конструкциите с *werden* и *sein* по този белег.

Втората група образуват непреходните глаголи с и без препозиционална рекция. Появявайки се като номинална част (минали причастия) на съставното сказуемо в "пасивна" конструкция, тези глаголи създават един специфичен тип семантични отношения между сказуемото и задължителния актант.

Характерна е също възможността, още в XII век да се образуват пасивни конструкции от глаголи, които могат да се употребяват както като преходни, така и като непреходни.

¹ Има и други предположения за възникването на тази описателна форма: аналогия, загубване на окончанията на сегашното причастие.

² Промените в залога на глагола в средновисоконемски език са разгледани по Kotin, 1998

³ Гухман, 1964; 1977: 126-206

⁴ Kotin, 1998: 111

da ir der wec gezeiget wart (Iwein X,5871) – wie (=wohin) ihr der Weg gezeigt wurde nach dem wart mir gezeiget her (Iwein X,5847) – nach dem (=ihm) ist mir gezeigt worden

В една голяма част от конструкциите в писмените паметници вниманието се концентрира върху действието като такова и по този начин вече не е налице характерното за двучленното изречение отношение между сказуемото и подлога. Не-центрифугалното значение тук се тълкува като абсолютизиране на действието.

Третата група е представена от едновалентни глаголи, които образуват особен тип пасивни конструкции, т.н. едночленни или безлични пасивни конструкции. Такива конструкции се срещат още в най-старите преводи от латински език и в оригинални текстове, което е свидетелство за включването на глаголи с различна валентност и семантична структура в системата от опозиции, които конструират категорията залог. Тази тенденция остава стабилна в средновисоконемския период.

В една минимална част от примерите се среща все още необичайният корелат *es* с функция на формален подлог (*Platzhalter*). В повечето примери безподложните пасивни изречения не съдържат *es*. Първото място в изречението се заема от локални или темпорални обстоятелствени пояснения, които осигуряват по този начин задължителното второ място на спрегания глагол в немското разказно изречение. (Впрочем в средновисоконемския, а още по-малко в старовисоконемския език, това е било задължителното място на сказуемото, макар тенденцията да е била очертана. В писмените паметници има достатъчно примери, в които сказуемото, респ. спреганията част на сказуемото стои в началото, в края или в друга позиция в изречението, а оформянето на рамковата конструкция на изречението започва на значително по-късен етап.) Въпреки че обстоятелствените пояснения и *es* изпълняват една и съща функция, между тях съществува очевидна разлика: Докато обстоятелствените пояснения се употребяват като самостоятелно единство, то *es* няма нито автосемантична нито синсемантична функция, а се появява само като формален корелат. Чрез *es* безличното пасивно изречение бива в голяма степен формализирано и причислено към същинските безлични изречения от типа *Es ist kalt; Es regnet* и др.⁵. С използването на *es* в пасивни изречения се появяват две противоположно действащи тенденции: за превръщането на *es* в същинско безлично местоимение в безличното пасивно изречение и за запазването на функцията на *Platzhalter* на местоимението *es* в безличното пасивно изречение. С течение на времето се налага втората тенденция.

В съвременния немски език това е очевидно от факта, че *es* в пасивни изречения може да заема само първа позиция и изчезва, когато тази първа позиция се заеме от обстоятелствено пояснение, докато местоимението *es* в “същинските” безлични изречения е задължително и при поява на обстоятелствено пояснение в първа позиция в изречението се премества на трета, но не може да отпадне.

Очебиен факт е, че още в писмени паметници от XII-XIII век (*Parzival, Nibelungenlied*) мнозинството пасивни конструкции с непреходни глаголи с различна семантика са конструкции с *werden*. Това е допълнителен белег за тенденцията за граматикализиране на тези конструкции.

Безлични пасивни изречения със *sein* се срещат относително рядко, преди всичко в конструкции с модални глаголи. Очевидно възможността да се образува пасив не зависи пряко от семантичната валентност на глагола. На качествениво ниво се реализира едно абстрактно граматично-семантично отношение, което принадлежи по-скоро на сферата на вербалното действие отколкото на сферата на релационалните партньори на глагола. Това потвърждава схващането, че основното семантично значение на пасивната диатеза в немски език се състои в “отвърщането” на действието от вършителя.

⁵ Kotin, 1998: 115

В средновисоконемския език може да се говори за единен критерий за залоговата диатеза. Това е белегът на "отвърщане" на действието от неговия носител. Този белег притежава всички черти на универсален критерий, защото обхваща всички типове пасивни конструкции. Тук се причисляват и онези, малко на брой примери, в които е налице граматичен подлог, но той не е съгласуван със сказуемото, например: (*dane wart ouch ougen niht gespart (Tistan VI, 3606) – da wurden (im Text: wurde) Augen nicht geschont*), а също и случаите на превръщане на преходните глаголи в непреходни и на непреходните в преходни.

Принципната семантична еднородност на пасивните конструкции с и без граматичен подлог се доказва от възможността за образуване на сложни изречения в пасив от глаголи с различна семантична валентност, в които за двете причастия стои само един спомагателен глагол.

vil baniere, niuwe schilde,/des wart sin lant gezieret/und vil geturnieret/von im und von den sinen (Parzifal IV,222) – Viele Banner, neue Schilde – damit wurde sein Land geschmückt, und es wurde viel gekämpft von ihm und von seinen Leuten.

Следователно съществените характерни черти на пасивната система на съвременния немски език са се оформили още в XII век. В следващите периоди в развитието на езика те не са преживели решителни промени нито в лексикално-семантичния състав на участващите в образуването на залоговата опозиция глаголи, нито в честотата на използване на тези глаголи в пасивни конструкции от трите типа.

В писмените паметници от XII-XIII век вече (почти) не се срещат флектирани форми на миналото причастие в пасивните конструкции. Конструкциите от *werden* и *sin* с минало причастие продължават да изразяват различни аспекти или акционални значения. В тях ясно може да се проследи забелязаната още при Ноткер тенденция за премахване на релевантността на противопоставянето на процесуална и белегова семантика. Тези конструкции се преместват в сферата на процесуалното значение и тук участват в системата на опозициите с аспектиален характер, които показват широка синонимия. В тази връзка трябва да се подчертае амбивалентността на конструкциите *werden + PP* и *sin + PP*, което характеризира тяхната семантика до XVI-XVII век.

За много от примерите с конструкцията *sin + PP* е характерна завършеността на един процес в темпоралната перспектива на настоящето. Това значение на конструкцията се е запазило и до днес и в съвременния немски език то представлява централния семантичен компонент на конструкцията.

Подобно на нея и конструкцията *was/wären + PP* в писмени паметници от XII/XIII та до XVI век в повечето случаи обозначава завършеността на един процес в темпоралната перспектива на настоящето. Наред със значението резултативност обаче в редица примери конструкцията *sin + PP* изразява дуративно значение или значение на незавършеност на процеса. (*gesouchet was sin vrouwe (Parzifal XV,741) – seine Frau wurde (im Text: war) gesucht.*)

Това значение на конструкцията се запазва до периода на ранния нововисоконемски език, а отчасти и в нововисоконемския. В съвременния литературен немски език употребата на *sein + PP* в дуративно значение по правило не е допустима. При единичните случаи на такава употреба (напр. *seine Wohnung ist nicht geheizt*) очевидно става дума за остатъчни проявления на някогашната аспектиална амбивалентност на тази конструкция.

От своя страна конструкцията *werden + PP* показва в средновисоконемския език широк спектър от аспектиални значения, най-често дуративно и резултативно, както в презенс така и в претеритум. Аспектиалната амбивалентност на конструкцията *werden + PP* се запазва и в следващите периоди от развитието на немския език (например в средновековните градски хроники: *der van danne her zo Coelne den Rin*

heraf zu schiffe gefiort ind braht wart – Cöln. Chron., Nr.3 – der von dort hierher nach Köln den Rhein aufwärts mit dem Schiff gefuhrt und gebracht wurde).

Следователно двете конструкции в голяма степен запазват аспектуалните си значения от периода на средновисоконемския език. Значението на резултативност на конструкцията *sein + PP*, което тя има в съвременния немски език, съвсем не е единственото значение, което тя е изразявала в средновисоконемския език. Също и конструкцията *werden + PP* запазва своята амбивалентност. С други думи и в периода на средновисоконемския език пасивните конструкции не са достигнали още еднозначния процесуален респективно статален характер, който проявяват в съвременния немски език. Доколкото терминът *Zustandspassiv* “пасив на състоянието” се използва за средновисоконемския език, то с него се обозначава формално конструкцията *sein + PP*, но винаги трябва да се има предвид, че резултативното значение не е задължителен отличителен белег на конструкцията в писмените паметници от XII до XVI век.

Наред с това обаче още в източници от ранния средновисоконемски период е очевидна тенденцията към идиоматизиране на разглежданите конструкции и следователно към изчезване на същинското лексикално значение на *sein* и *werden* и към тяхното превръщане в семантично празни свързващи глаголи, глаголи-вързки, спомагателни глаголи.

Конструкцияте с презентни форми от глагола *werden* – наред със значението на (очакван) преход към ново състояние – в редица случаи се използват за изразяване на извършващо се в настоящето действие, което отговаря на съвременното значение на “пасива на действието” (*Vorgangspassiv*).

avoi wie wenec wirt gespart/sin Hp (Parzifal 1,21) – o, wie wenig wird sein Leben geschont!

Едновременно с това и конструкции с претеритални форми на глагола *werden* се използват често за изразяване на действие, което се случва в миналото, без при това да изразява преход към (ново) състояние.

dane wart ouch ougen niht gespart (Tristan VI,3606) – dort wurden die Augen nicht geschont

Особено ясно тази многозначност на конструкцията *werden + PP* в аспектуално отношение се проявява там, където тя в един и същи контекст изразява както завършеност на действието и достигане на ново състояние така и продължителен процес, т.е. дуративна семантика.

Und den selben Tempel bûwete her Salomon, ... und wart gebüwet inner aht halbem jare, und wart also gebuwen, daz man zu Jerusalem ni slac dran gehorte (Berthram 5) – Und denselben Tempel baute Herr Salomon, und er ist in achteinhalb Jahren gebaut worden, und er wurde so gebaut, daß man in Jerusalem keinen Schlag gehört hatte.

Приведеният пример заслужава особено внимание, защото той дава еднозначно доказателство за това, че аспектуалната семантика на конструкцията *werden + PP* в средновисоконемския език не може да се припише на конструкцията като цяло и не винаги базира върху първичното лексикално значение на глагола *werden*. Прави впечатление също и използването на слаба и силна причастна форма от глагола *bauen*: слабата изразява завършеност на действието, но силната не обозначава изрично аспектуална съотнесеност.

Сравнителното анализиране на пасивните перифрази с и без агенс в старовисоконемския език доказва, че целостта на една пасивна конструкция без агенс позволява да се дефинира пасивът без агенс като немаркиран член на опозицията *актив:пасив*, а тричленната пасивна конструкция да се приема като маркирана. Изследването на пасивните перифрази в текстове от периода на средновисоконемския и ранновисоконемския в сравнение със старовисоконемския език не показва принципни различия по отношение на изразената теза за целостта на пасивната конструкция без агенс.

Функциите на пасива без агенс са основно две: да изразява липсата на агенс в широк смисъл и да избегне повтарянето на агенса, назован вече в предишно (активно) изречение.

Конструкциите без агенс са два вида: конструкции, в които неизразеният агенс може да бъде „допълнен“ (основно от контекста) и конструкции, в които агенсът не само липсва, но и е невъзможно да бъде добавен, дори помислен⁶. Пасивните конструкции с агенс са три подтипа: с еднозначен агенс (изразен чрез обект с предлога *von* и по-рядко *durch*); с агенс, който е изразен с други предлози, най-често *bei/mit* и такива с нееднозначен агенс, които допускат две активни трансформации, в които като агенс-подлог могат да се появят различни (граматични) обекти (пак там).

Използването на пасивна перифраза със *sein* в следния пример позволява „двойна комуникативна перспектива“ на изказването:

W. 20, 17-18: *wie manic gäbe ist uns beschert/ von dem der uns üz nihte hat gemacht.*

От една страна вниманието се концентрира върху състоянието (*manic gäbe ist uns beschert*), от друга се възхвалява Бог като съзидател (*von dem der uns üz nihte hat gemacht*) и произхода на блаженството (**von dem uns manic gäbe beschert ist*).

Агенсът на пасивното изречение в средновисоконемски текстове се появява понякога, когато вече е назован преди това в текста, т.е. в такива случаи той играе ролята на темата в едно изказване. В такива примери употребата на агенса по правило се обяснява със стилистични фактори, между другото с необходимостта да се подчертае някое допълнително качество на причинителя на действието, без при това да се променя общата „пасивно ориентирана“ комуникативна перспектива на изказването.

Най-еднозначното средство за изразяване на агенса в пасивното изречение е предложното допълнение с *von*, което се използва още в най-старите писмени паметници в повечето пасивни конструкции, особено когато агенсът притежава белега [belebt].

Докато обектът с предлога *von* по правило изразява непосредственото въздействие на агенса върху пациенса, то предлогът *durch* – доколкото той се употребява във връзка с обекта, който обозначава агенса-лице – изразява опосредствения характер на въздействието, например *Item des jars ist der Hertzog von Mailandt durch den Kuning von Frankreich abtriben worden* (LR 1499), т.е. не кралят на Франция е прогонил херцога на Милано, а херцогът е бил прогонен по заповед на краля или от войската на краля. Същинското значение на предлога в такива случаи е изразено съвсем еднозначно, например в превода на Библията, където става дума за пророчества, които се тълкуват като „*von Gott durch den Propheten*“ – от Бог чрез пророка. Например Евангелие на Матей в превод на Бехайм XXVII, 35: „*uf daz irfullit worde daz gesprochen ist durch den propheten*“.

За въвеждане на агенса се използват още предлозите *mit* (с инструментално значение) и *bei*.

От пасивните конструкции без агенс мнозинството са от вида с неизразен агенс, който обаче може да бъде допълнен в някаква форма. Пасивни изречения, в които агенсът не може да бъде добавен, се употребяват сравнително рядко.

Конкуренцията на конструкциите на миналото причастие с глаголите *sein* и *werden* в продължение на дълъг исторически период е ясно изразена и в този аспект. В *Parzival* се срещат 75 пасивни конструкции с агенс – от тях 43 с *werden+PP* и 32 със *sein+PP*. В Евангелието на Матей в превод на Бехайм има 9 изречения с агенс с конструкцията *werden + PP* и 5 с конструкцията *sein + PP*.⁷

⁶ Brinker, 1971: 166 сл.

⁷ Данните по Kotin, 1998:158

С постепенното парадигматизиране на конструкцията *werden + PP* при едновременното стесняване на конструкцията *sein + PP* се стига до изтичане на конструкцията *sein + PP* от сферата на пасивните изречения с агенс, въпреки че възможността за тяхното използване в изречение с агенс е запазена до нововисоконемския период – особено в диалектите⁸.

Възможността за използване на агенса в пасивно изречение е съществена структурна и функционална черта на немската глаголна система и един от критериите за парадигматизирането на пасивните конструкции. С течение на времето пасивните изречения с агенс се разполагат преимуществено в сферата на конструкцията с *werden* и определят по този начин, наред с други качества, парадигматичния статус на тази пасивна конструкция, която постепенно се развива до аналитична пасивна форма.

Като обобщение за развитието на залога в средновисоконемския език може да се каже следното:

- Доизгражда се лексикалната основа на неактивните конструкции. Наред с преходните глаголи, които в старовисоконемския език са почти единствената група глаголи, които могат да образуват пасив, в средновисоконемския период зачестяват случаите на употреба на непреходни глаголи с и без препозиционална реакция, както и употребата на едновалентни глаголи за образуване на едночленни/ безподложни пасивни конструкции.

- Все по-често се среща местоимение *es* в безличните пасивни изречения, където то заема първата позиция и изпълнява ролята на формален граматичен подлог.

- Конструкциите *werden + PP* и *sein + PP* запазват своите аспектиални/ акционални значения, но ясно се очертава тенденцията за премахване на амбивалентността – процес, който приключва към XVII век.

- Все по-очевидна става тенденцията към граматикализиране на конструкцията *werden + PP*.

- Като единен критерий за залоговата диатеза в средновисоконемския език се приема белегът на “отвърщане” на действието от неговия носител. Този белег обхваща всички видове пасивни конструкции. Оттук се прави изводът, че по същество характерните белези на пасива в съвременния немски език са били оформени още в края на средновисоконемския период.

Развитие на системата на залога в среднобългарския език

Новото развитие на българската книжнина започва след събора против богомилите през 1211 г. и възстановяването на българската патриаршия в 1235 г..

В системата на глагола настъпват промени, които са започнали още в епохата на старобългарския език⁹. Периодът на среднобългарския език е и времето на ясно изразяване на започналата тенденция към преминаване от синтетизъм към аналитизъм. Това е сложен, комплексен и продължителен процес, извършил се по много причини, назовани къде отделно къде всички заедно от много учени.¹⁰ Разпада се не само падежната система на имената, което се приема за основен белег на извършващата се промяна. Наред с това се загубват неличните форми на глагола и част от причастията, което неминуемо се отразява и върху разглежданата тук категория на глагола. Очертава се тенденция към намаляване използването на творителен падеж на съществителното име за въвеждане на действителния вършител на действието в изречения със страдателен залог. Тази функция се поема от предлога *ОТЪ*, най-често последван от съществително име в родителен падеж.

⁸ срв. Berner, 1963:12 сл.

⁹ вж. Харалампиев, 2001:134

¹⁰ вж. Дуриданов 1956, Мирчев 1963, Герджиков 1987 и др.

Намалява до минимум участието на сегашното страдателно причастие, което постепенно изчезва, в конструкции за изразяване на не-активност.

За системата на глагола е характерно запазването на петте старобългарски спрежения; запазване на двойственото число на глаголите (макар че прилагането му не е съвсем системно); предстоящи действия се изразяват основно с просто бъдеще време, а използването на конструкции от глагола ХОТУТИ с инфинитив се смята за висок стил; контракцията на имперфектните форми е била възприета доколкото тя не е водела до съвпадане на имперфектните с аористните форми (причината е, че новите имперфектни форми са възникнали на народна основа); диференцира се ясно в употребата на формите на глагола БЫТИ – например: аористната форма за 3 л. ед.ч. БЫСТЬ има (освен в случаите на употреба в причастно-страдателна конструкция) значението “стана, случи се”, а имперфектната форма за 3 л. ед.ч. БУШЕ е със значение “беше, съществуваше; пребиваваше”. В езика на патриарх Евтимий и неговите последователи са запазени формите на всички старобългарски причастия, дори и престаналата да съществува форма на миналото деятелно причастие. Всички обаче отбягват дуалните форми. “Интересна особеност на Евтимиевия език, която в по-малка степен може да се види и у Цамблак, е употребата на причастия вместо лични глаголи след съюза УКО, който въвежда подчинени обстоятелствени изречения за време.”¹¹

В проучения корпус се забелязва впечатляващо съотношение между причастно-страдателни и възвратно-страдателни конструкции. В Иван Александровия сборник¹² възвратни глаголи са използвани почти четири пъти по-често за изразяване на неактивност от причастно-страдателни конструкции. Наблюдава се интересно явление: От една страна се разширява парадигмата на страдателния залог (= конструкция от спомагателния глагол БЫТИ и (минало) причастие) във всички глаголни времена и наклонения. От друга страна се увеличава честотата на използване не на граматикализираните структури, а на допускащите (в някои случаи) двойно тълкуване възвратни глаголи.

Двузначно тълкуване е възможно най-често при многократно употребения глагол СПАСТИ – веднаж като спасяване, извършено от агенса = граматичен подлог и втори път като спасение по чужда воля = *да бъде спасен*, както и при глагола ЛИШИТИ – веднаж в значение на *сам се лишавам, отказвам от нещо* и втори път *бивам лишен, лишават ме от нещо*.

да сице вѣруѡще с псѡт с- л. 101 б

по рекшому с тму б гоносу тѣмъ уѣбѡ посѣщениемъ с псти с- и„иповѣдаемъ л. 100 б

аѣще праведнѣи е„два с псет с- л. 129 б

не лишѡт с- всего добра л. 18 б

И в среднобългарския период продължава употребата на безлични страдателни конструкции, като най-често срещащите се са отново тези с глагола ПИСАТИ или с глаголи със сходна семантика.

Е„коже е„стъ прѣжде писано л. 19; писано бо е„стъ л. 67

Като и в старобългарския език обаче не може да се слага знак за равенство между безличната употреба на причастно-страдателната конструкция и обичайното изречение в страдателен залог без формален граматичен подлог, защото за разлика от немски език сказуемото в български език поема функцията да показва еднозначно

¹¹ Харалампиев, 1990:94

¹² Т.н. сборници са били предназначени за лично четене. Те са включвали творби с различна тематика, т.е. имали са енциклопедичен характер. Главната им цел е била да поучават читателите, като им разкриват добродетелите, към които трябва да се стремят, и пороците, от които трябва да се пазят.

лице и число на граматичния подлог, което прави неговото изрично съобщаване незадължително.

Най-висока фреквентност имат както и в старобългарските текстове двучленните страдателни конструкции (тук причислявам и тези без експлицитно назован подлог).

В половината от изреченията с въведен действителен вършител на действието последният е поставен в творителен падеж. Срещат се случаи, когато в близкостоящи изречения един и същи действителен вършител на действието стои в творителен падеж, а след това е въведен с предлога ОТЪ.

Не се забелязва преимуществена употреба на предлога ОТЪ за изразяване на действителния вършител на действието в изреченията с причастно-страдателни конструкции. Вероятно едва с пълното разпадане на падежната система изчезва и възможността за изразяване на действителния вършител на действието със съществително име или местоимение в творителен падеж.

В подчинени изречения, особено такива със съюза ^ако, в някои случаи причастието е употребено без спомагателен глагол. Не може обаче да се твърди, че по този начин се премахват различията между перфектни и плусquamперфектни конструкции (каквото е случаят в средновисоконемския език), защото двузначността винаги се избягва чрез контекста.

^ако на се § него и, „збранъ л. 32 б

почто не паче w, „бидими е, „сте и’ лишаеми л. 46

и, „вьсүми груа е, „© ’вудунъ л. 66 б

Понякога страдателният залог е образуван със сегашно страдателно причастие. В съвременния български език, поради изчезването на тези причастия, преводът се осъществява с минало страдателно причастие.¹³

е, „же въдэ’аниа с тхъ а, „пТјлъ слѣшимъ бГвшео л. 35 б

мъсти мене ѱко w, „бидима е, „смъ затемъ мои’мъ л. 43

ѱ, „ко w, „делуваемъ е, „смъ врүдомъ л. 52

и, „ли крати ид©шъ покрѣваеъ и, „ не прүдаеъ -†томъ бѣти и, м©ченомъ л. 54

и, „гда § земля до н бсе wкааннаа д ша и, „ст-заема б©детъ л. 56

түло м©чимо бГваеъ бдүниемъ л. 85

пам-ти- ст-жан’а многоаго гор°ко м©чимъ бѣваеъ л. 87 б

кротокъ м©жъ поминаем бѣваеъ б мъ л. 88 б

ма’ло помлѣчавъ и, „ пакѣ w, „бращаемъ бѣваеъ и нехот- л. 90

w’блакъ безводенъ го’нимъ бѣваеъ вэтромъ л. 90

и’ нами вэруемо е, „сть л. 97 б

по семъ нами чьстнаа и, „ спаснаа таи’на б жиа съмотрен’а славима е“сть л. 100 б

многащи бэсwве прогоними с©ть силои б жие†© л. 119

w, „баче же двэ “ етерэ знамен’и видимэ е, „сть л. 120

Като обобщение за развитието на системата на залога в среднобългарския период може да се каже следното:

- Приоритетът на възвратно-страдателните конструкции пред причастно-страдателните е още по-очевиден спрямо старобългарския период.

- Двузначността на възвратно-страдателните конструкции се неутрализира в контекста или чрез въвеждане на действителния вършител на действието.

¹³ Срв. Георгиева, 1976:415-426

- И в среднобългарския период експлицитното назоваване на граматичния подлог не е наложително поради способността на сказуемото да показва еднозначно лице и число.

- От причастно-страдателните конструкции най-често се срещат двучленните.

- В подчинени изречения, особено такива със съюза *ўко*, понякога липсва спомагателният глагол.

- Макар и рядко, все още в причастно-страдателни конструкции се среща сегашно страдателно причастие.

Изводи

В развитието на системата на залога в средновисоконемския и среднобългарския език могат да се установят следните **прилики**:

- В средния период от развитието на двата езика продължава допълването на парадигмата на конструкциите, изразяващи не-активност, с нови темпорални форми, макар в немски език все още да няма граматикализирани форми за изразяване на бъдеще време.

- И в двата езика се наблюдава нарастване на броя на пасивни/страдателни форми и в други наклонения, при което за немски език трябва да се отчете известен паралелизъм в развитието на индикативните и конюнктивните форми за перфект и плусquamперфект по време.

- Лексикалната база на пасивните/страдателните конструкции в двата езика обхваща както преходни така и непреходни глаголи.

- Най-широка употреба и в двата езика имат т.н. двучленни пасивни конструкции (= образувани от форма на пасива/ страдателния залог в съответното глаголно време и граматичен подлог, който "понася" действието), при което в (средно)българския език експлицитното изразяване на граматичния подлог не е задължително.

- Безличните пасивни/страдателни конструкции се използват и в двата езика.

Разликите са следните:

- В средновисоконемския период продължава диференцирането в аспектуалните значения на двете оформящи се вече като залогови конструкции *werden* + PP и *sein* + PP. Все по-ясно се очертават различията между тях. *werden* + PP по-рядко изразява преход към състояние и по-често процеса като такъв. Въпреки запазването на амбивалентността значението на *sein* + PP в повечето случаи може да се интерпретира като състояние в резултат на извършено действие. На двете не-активни конструкции в средновисоконемски език съответства една причастно-страдателна конструкция в среднобългарския език.

- *werden* + PP постепенно заема центъра на полето на пасивността и оформя все по-ясно очертана опозиция с актива. *sein* + PP се измества в периферията на полето поради запазването на относителната самостоятелност на значенията на участващите в образуването ѝ компоненти. В среднобългарския език е широко застъпена употребата на възвратно-причастни конструкции за изразяване на страдателност.

- В средновисоконемския език се използва повече от един предлог за въвеждане на действителния вършител на действието в изречението, при което се прави разликата, доколко вършителят наистина действа активно или е само причинител/подбудител на действието.

- Докато средновисоконемският език разполага с няколко предлога за въвеждане на вършителя на действието в най-общ смисъл, в среднобългарски език за тази цел се използва само един предлог *отъ*; налице е също възможността за използване на име в творителен падеж.

- В някои от примерите в средновисоконемския език първата позиция в изречението се заема от безличното местоимение *es*, което има задачата да осигури второ място в изречението на спрегаемата част от сказуемото (макар че както в среднобългарски език и в средновисоконемски език все още няма твърдо установени правила на словореда).

ЛИТЕРАТУРА

[1] Георгиева, Е. (1967) – За някои граматико-семантични промени на миналите страдателни причастия в съвременния български книжовен език – в: ИИБЕ 16/1967, с. 617-626

[2] Герджиков, Г. (1987) – Неравномерния ход на развоя към аналитизъм в различните звена на системата и неговите причини – в: Втори международен конгрес по българистика. т. 2. История на българския език. С., 1987, с. 32-41

[3] Дуриданов, Ив. (1957) – Пътят на българския език от синтетизъм към аналитизъм – БЕ, 1/1957, с. 5-18. (Препечатана в: Христоматия по история на българския език. С., 1983, с. 259-272).

[4] Мирчев, К. (1958) – Историческа граматика на българския език, С. 1958, 1963, 1978

[5] Харалампиев, Ив. (1990) – Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски, С. 1990, изд. Наука и изкуство

[6] Харалампиев, Ив. (2001) – Историческа граматика на българския език, В. Търново, изд. Faber, 2001

[7] Brinker, Kl. (1971) – Das Passiv im heutigen Deutsch. Form und Funktion, München und Düsseldorf, 1971

[8] Guchman, M. M. (1976) – Die Ebenen der Satzanalyse und die Kategorie des Genus verbi – in: Löttsch, Ronald (Hrsg.): Studia Grammatica XIII. Satzstruktur und Genus verbi. Berlin 1976, S. 9-32

[9] Kotin, M. (1998) – Die Herausbildung der grammatischen Kategorie des Genus verbi im Deutschen, Hamburg 1998

За контакти:

Доц. д-р Антоанета Михайлова, Катедра по чужди езици, Югозападен университет "Неофит Рилски", Благоевград, Тел.: 073 8889 128, E-mail: amihailovabg@yahoo.de

Докладът е рецензиран.